

e-ISSN: 2148-4899

Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
Pamukkale University Journal of Divinity Faculty

Bahar 2019, 6 (11), 44-60

JOHN LOCKE'UN NEDENSELLİK İLKESİ
Causality Principle Of John Locke

Hülya Göndeş

Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri
Anabilim Dalı Yüksek Lisans Öğrencisi, e-mail: hulyagondes@gmail.com
ORCID: 0000-0002-2382-6249.

Hakemler / Referees:

Doç. Dr. İsmail ŞİMŞEK / Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi.
Dr. Öğr. Üyesi Ahmet UĞURLU / AİBÜ İlahiyat Fakültesi.

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received: 12 Mart 2019

Kabul Tarihi / Accepted: 25 Haziran 2019

Yayın Tarihi / Published: 30 Haziran 2019.

Cilt / Volume: 6 **Sayı / Issue:** 11 **Sayfa / Pages:** 44-60.

Atıf / Cite as: Göndeş, Hülya. *John Locke'un Nedensellik İlkesi [Causality Principle Of John Locke]*. Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi. 6/11 (Bahar 2019): 44-60.

İntihal / Plagiarism: Bu makale, *secreenshot* intihal tarama programı ile taranmıştır. Ayrıca iki hakem tarafından da incelenmiştir. / This article has been scanned with *secreenshot* plagiarism screening program. Also this article has been reviewed by two referees.

www.dergipark.gov.tr/pauifd

JOHN LOCKE'UN NEDENSELLİK İLKESİ

Hülya GÖNDEŞ*

Öz

John Locke, *İnsan Anlığı Üzerine Bir Deneme*'de bilginin kaynağı üzerinde durmakla birlikte nedenselliği de açıklamıştır. O, birçok konuda olduğu gibi nedensellik konusunda da sonraki filozofların düşüncelerinin temelini oluşturmuştur. Buna rağmen onun nedenselliği özellikle ülkemizde sınırlı sayıda ele alınmıştır. Bu makalede nedenselliği nasıl değerlendirdiği ortaya konulmaya çalışılmış ve 18. yüzyılda nedenselliği zirveye taşıyan Hume'un düşüncelerine nasıl yön verdiği değinilmiştir.

Anahtar Kelimeler: John Locke, nedensellik, alışkanlık, güç, adsal öz.

Causality Principle Of John Locke

Abstract

On "Essay Concern Human Understanding" John Locke both focused on source of knowledge and explained causality. As it is in many subjects, He made up basis of thoughts of latter philosophers. Never theless, especially in our country, causality of him has been taken over in limited edition. In this article, it is aimed to put forth how to evaluate John Locke causality and it is referred to the thoughts of Hume, moving to top of causality in 18th century.

Keywords: John Locke, Causality, Habit, Power, Adsalve.

STRUCTURED ABSTRACT

With has many different meanings of Causality, if we take over some of them; "Causality , connection between cause and effect; Causality law, a law which has a cause of every event; the principle of Causality as a principle of voice obligatory of connection between cause and effect, it expresses proposition of there has been an obligatory cause of every effect, on the other hand; Ahmet Cevizci specifies that Causality can be examined in two parts; Amphiric Causality and Metaphysical Causality. There has been a cause of every event, process and formation which has been in the universe. Amphiric Causality determined by obligatory which takes place determining conditions by formed himself and in the phenomena world the name of this obligatory is "determinism" On the other hand; In the Metaphysical Causality " God is cause of the world". If we describe the causality in the meaning of determinism: it comes to meaning of "property

* Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı Yüksek Lisans Öğrencisi, e-mail: hulyagondes@gmail.com ORCID: 0000-0002-2382-6249.

or characteristic. Of something whatever it is, it is that or gaining a determination an object in the meaning of have properties, describes obligatory connection, causes and results or among events or emerging as association with cause and result of events in the universe"

In addition to say about causality, it is possible to apply for only time to be able to evaluate separately cause and result. Cause that is one of the concepts, comes pre from the other by time; If the results, comes later. Humanbeing has wondered the existence and the causes of events taken place in the universe from the first periods of history. They have debated that is it epistemologically or ontologically causes of this events taken place in the universe. First century philosophers had advocated that these events have ontologic property and their opinion focused on that view. Explanations of nature philosophers through this view includes generally tough determinism and materialism. Of something whatever it is, it is that or gaining a determination an object in the meaning of have properties, describes obligatory connection, causes and results or among events or emerging as association with cause and result of events in the universe".

Ancient Greek philosophers who adopt view of tough determinism have thought that taking place atoms with the following of universe each other, being obligatory results comes true pre itself, every event taken place, as well. This event emerged has been causes of the things later itself. So anything takes place as a result of choice or preference. The things come through take place suitably to nature laws. Demokritos is the first man who put forth the being of connection in the among of events. After that, Aristoteles says that everything comes true taken place other things and formed induction method converting natural regularity to logical regularity. His causality view has effected many philosophers over the centuries.

The opinions of Aristoteles about causality we can see" a. Material reason, b. suri reason, c. fail reason and d. gai(ereksel) reason. To Classical Islamic philosophy; Causality as a principle in the frame of "obligatory presence" and have evaluated "malady and his works or in the around of invalid concepts expressed its results."According to Muslim philosophers," every event results of a cause" proposition is a certain principle. In Islamic philosophy from Kindi to Farabi, Ibn Sina, and Ibn Rüşd, while setting their own systems, they arrogated an indispensable care to malady subject. While they were focusing on this subject, their basic aim was to reach a purpose, statute and grace.

Nature of presence around the obligatory relationship of from the idea of Causality in the universe". On the other hand; related with Causality, Gazali hadn't refused the relationship between cause and result but had refused being obligatory of this relationship. The issue on causality which Gazali worried about is the rejection of miracles because the entities causes results compulsorily in accordance with their nature.

GİRİŞ

John Locke'a Kadar Belirlenimcilik Düşüncesinin Serüveni

Nedenselliğin birçok tanımı bulunmakla birlikte bunlardan bazılarını ele alacak olursak; "Nedensellik, nedenle etki arasında bağlantı; nedensellik yasası, her olayın bir nedeni olduğunu dile getiren yasa; nedensellik ilkesi ise, nedenle etki arasındaki bağlantının zorunluluğunu dile getiren ilke olarak, 'Her etkinin zorunlu olarak bir nedeni vardır' önermesini ifade eder".¹ Ahmet Cevizci ise nedenselliğin iki kısımda incelenebileceğini belirtir; "ampirik nedensellik ve metafizik nedensellik. Evrende bulunan her olay, süreç ve oluşumun bir nedeni olduğunu, her şeyin kendisini oluşturan koşullar tarafından belirlendiğini meydana getiren ampirik nedensellik, zorunlulukla belirlenir ve bu zorunluluğun fenomenler dünyasındaki adı determinizmdir. Metafiziksel nedensellikte ise Tanrı dünyanın nedenidir".² Nedenselliği belirlenimcilik anlamında tarif edecek olursak; "özellik ya da karakteristik anlamına gelmekte olup, bir şeyin her ne ise o olması ya da bir nesnenin özelliklerine sahip olma durumuna gelmesi anlamında belirleme kazanması durumunu, nedenlerle sonuçlar veya olaylar arasındaki zorunlu bağlantıyı veya evrendeki olayların neden sonuç ilişkilerine bağlı olarak ortaya çıkması halini tanımlar"³. Nedensellik ile ilgili söylenebilecek bir diğer şey de; neden ve sonucun birbirinden ayrı olarak değerlendirilebilmesi sadece zamana başvurmakla mümkündür. Kavramlardan biri olan neden, zaman bakımından diğerinden önce gelen, sonuç ise sonra gelendir.

İnsanoğlu tarihin ilk dönemlerinden itibaren varoluşu ve evrende meydana gelen olayların nedenlerini merak etmiştir. Evrende gerçekleşen bu olayların nedenlerinin epistemolojik mi yoksa ontolojik mi olduğunu tartışmışlardır. İlk çağ filozofları evrende meydana gelen bu olayların ontolojik bir özellik taşıdığını savunmuşlar ve görüşlerini bunun üzerinde yoğunlaştırmışlardır. Bu görüş üzerinden doğa filozoflarının açıklamaları genelde katı bir determinizm ve maddecilik içermiştir.

Katı determinizm düşüncesini benimseyen Antik Yunan filozofları, evrenin birbirini takip etmesiyle atomlardan meydana geldiğini, meydana gelen her olayın da kendisinden önce gerçekleşen olayların zorunlu sonucu olduğunu düşünür. Ortaya çıkan bu olay ise kendisinden sonraki şeylerin

¹ Bedia Akarsu, *Felsefe Terimleri Sözlüğü*, (İstanbul: İnkılâp Yayınları, 1997), 132.

² Ahmet Cevizci, *Felsefe Terimleri Sözlüğü*, (İstanbul: Paradigma Yayınları, 2010), 1145-1146.

³ Ahmet Cevizci, "belirlenimcilik", *Felsefe Ansiklopedisi*, (İstanbul: Etik Yayınları, 2004), 2: 252-253.

nedenidir. Dolayısı ile de hiçbir şey seçim ya da tercih sonucunda meydana gelmemiştir. Gerçekleşen şeyler tabii yasalara uygun şekilde meydana gelir⁴. Bu dönemde olaylar arasında bir bağlantı olduğunu ilk Demokritos ortaya koymuştur. Sonrasında Aristoteles, gerçekleşen her şeyin başka şeylerden meydana geldiğini söylemiş ve doğal düzenliliği mantıksal düzenliliğe çevirerek tümevarım yöntemini oluşturmuştur. Onun nedensellik görüşü yüzyıllar boyunca birçok filozofu etkilemiştir. Nedenselliğe dair görüşlerini a. maddi neden b. sûri neden c. fail neden ve d. gâi (ereksel) nedende bulmaktayız.

Klasik İslam felsefesi ise 'Zorunlu Varlık' kavramı çerçevesinde nedenselliği bir ilke olarak ve "illet ile onun eserlerini veya sonucunu ifade eden ma'lûl kavramları etrafında değerlendirmiştir. Müslüman filozoflara göre, "her hadise bir sebebin sonucudur" önermesi kesin bir ilkedir. İslam felsefesinde Kindî'den itibaren, Fârâbi, İbn Sînâ ve İbn Rüşd kendi sistemlerini kurarken illiyet meselesine vazgeçilmez bir önem atfetmişlerdir. Onlar bu düşünceyi işlerken temel hedefleri âlemdeki sebeplilik fikrinden bir gaye, nizam ve inâyet fikrine ulaşmaktır⁵. Gazali ise nedensellik ile ilgili neden ve sonuç arasındaki ilişkiyi inkâr etmemekle birlikte, bu ilişkinin zorunlu olduğunu reddetmektedir. Gazali'nin nedensellikte endişelendiği nokta, varlıkların tabiatları gereği zorunlu bir ilişki çerçevesinde sonuçlara sebep olması durumunda mucizenin inkâr edilmesidir.

John Locke Düşüncesinde Nedensellik

Aydınlanma döneminin kurucu filozoflardan olan John Locke'un (1632-1704) eğitimden siyasete, inançtan ahlaka birçok konuda ortaya koymuş olduğu teoriler, teorik hayatta can bulduğu gibi pratik hayatta da büyük etkisini gösterir. Locke, 'İnsan Anlığı Üzerine Bir Deneme'inde genel olarak bilginin nasıl edinileceğini incelemesi ile beraber nedenselliği de ele alır. Ampirist olan Locke, doğuştancılığa karşı çıkışı, tüm insan bilgisini ve kavramlarını duyum izlenimlerine indirgeyen tavrı ile nedensellik ilişkisini ve onun öznenen mi yoksa nesneden mi kaynaklandığını araştırmaya çalışır.

Locke'un nedensellik ilkesi diğer ilkeler gibi tecrübeden gelir. Locke, kişilerin neden ve etki düşüncesinin gözlemlemiş olduğu tikel şeylerden, niteliklerden ve özlerden başlayarak kazanacağını ifade eder.⁶ Ateşin odunu kül haline getirmesi ya da son bahar geldiğinde yaprakların sararması gibi.

⁴ İsmail Şimşek, *Düşünce Tarihinde Tanrı'nın Özgürlüğü sorunu*, (Ankara: Elis Yayınları, 2017), 17.

⁵ İlhan Kutluer, "İlliyet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2001), 12: 120-121.

⁶ Ahmet Erhan Şekerci, *Gazali ve David Hume'da Nedensellik*, (Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 2015), 110

Locke, birincil niteliklerin –hacim, şekil, sayı, durum, hareket ya da hareketsizlik gibi- şeylerin kendilerinde algılayalım ya da algılamayalım var olduğunu ve ikincil niteliklerin de bunların farklı şekillenmelerine bağlı olduğunu belirtir.⁷ Locke'a göre neden ve etkide tümel bir bilgi göremeyiz. Tümel bir bilgiye sahip olamadığımızdan dolayı da gelecekte de aynı nedenin aynı sonuçları meydana getireceği konusunda kesin bir delile sahip değiliz. Onun neden ve etki görüşünü birincil niteliklerinde bulma imkânını da haiz değiliz.

Cisimlerin özelliklerini üç şekilde algılarız. Bunlar; herhangi bir cismin bizde katılık, uzam, şekil, hareket ya da hareketsizlik ve sayısının yalın idelerini üreten nitelikler kökensel ya da birincil niteliklerdir.⁸ Nesnelerin birincil nitelikleri yardımıyla çeşitli dış duyumlar üretmesini sağlayan güçler, ikincil nitelikler arasındadır.⁹ Locke'a göre ikincil nitelikler nesnelere reel olarak bulunan şeyler değildir. Cisimlerde yalnızca, ikincil niteliklerin algılamasına yol açma gücü vardır. Güneş ışınlarının balmumunda ürettiği beyazlık nasıl ki bizatihi balmumunda olan bir şey değilse, sıcaklık da bizatihi güneşte bulunmaz. Balmumunun bileşik idesini düşünen kişi, onda bulunan idelerin sadece güçler olduğunu anlayabilir. Güneşle bir araya geldiklerinde beyazlaşma gücü, balmumuna dair bileşik idenin rengi kadar zorunlu bir ide olduğu anlaşılır ve balmumunda bulunan bu özellik sadece güçlerden kaynaklanır. "Güneş idesinden kaynaklanan ısı ise güneşin balmumunda ürettiği beyaz renk gibi yine güneşin kendisinde olmayan bir idedir".¹⁰ Locke, nesneleredeki değişimlerin biz algılayalım ya da algılamayalım kendilerinde bil kuvve olarak bulunduracağını düşünür. Etki sonucunda balmumundaki beyazlaşma veya erime özelliği bil bil-kuvveden bil-fiile dönüşür.¹¹

Locke, üçüncül bir nitelik daha ortaya koymaktadır. Bu niteliklerle duyumlarımızın modifikasyonlarından, başkalaşımından sonuç olarak bizim çıkardığımız, cisimleri etkiler veya değişimler üretmeyi ya da bu değişimleri kabul etmeyi kast eder.¹² Kısaca güneşin duyulur kısımlarının özellikleri, bir insanda ısı idesini üretecek biçimde etki yapan güçlerdir. Bu

⁷ John Locke, *İnsanı Anlama Yetisi Üzerine Bir Deneme*, çev. Meral Delikara Topçu, (İstanbul: Ötüken Yayınları, 2000), 1, 188.

⁸ Locke, *İnsanı Anlama Yetisi Üzerine Bir Deneme*, 1, 397.

⁹ Locke, *İnsanı Anlama Yetisi Üzerine Bir Deneme*, 1, 397-398.

¹⁰ Locke, *İnsanı Anlama Yetisi Üzerine Bir Deneme*, 1, 398.

¹¹ Locke'un düşüncesinde nedensellik, nesnelere bulunan fakat etki meydana gelmeden ortaya çıkmayan güçtür. Etki meydana gelme de bu özellik kendisinden olmasını ve etki sonucunda ortaya çıkmasını bil-fiil ve bil-kuvve olarak değerlendirmeyi tercih ettim.

¹² Jean Didier, *John Locke*, çev. Atakan Altınörs, (İstanbul: Paradigma Yayıncılık, 2009), 13.

güçler insanların balmumunda gerçekleşen değişikliğin idesini almasını sağlayacak işlemlerdir.

Neden kavramını yalın veya karmaşık herhangi bir idea üreten şey olarak değerlendiren Locke, zihinde bulunmayan herhangi bir yalın idea veya herhangi bir yalın idealar koleksiyonu üretimine katkıda bulunan bir şey olarak düşündüğümüz her şey, zihnimizde nedensellik bağıntısı uyandırır ve onu neden olarak adlandıracağımızı ifade eder.¹³ Hume, bu görüşü daha ayrıntılı olarak değerlendirir. Bir olay başka bir olayla birlikte meydana geldiğinde, nesnelere birine neden, diğerine de etki deriz ve aralarında bir zorunlu bağlantı olduğunu kabul ederiz.¹⁴ Locke ve Hume tecrübelerimiz sonucunda neden ve etkinin yan yana geldiğini gördüğümüzden aralarında zorunlu bir bağlantı kurduğumuz konusunda hemfikirdirler. Zorunluluk Hume'a göre nedensek bir zorunluluk değildir. Olayların peş peşe gelmesini ve bunlar arasındaki ilişkinin sanki zorunlu bağlantı fikrinden ileri sürmemiz, tamamen alışkanlıklardan kaynaklanır. Doğada olan neden ve zorunluluk yasaları sadece çağrışımsal alışkanlıklardandır. Hume'un nedensellik ilkesinin kaynağı tamamen kendi alışkanlıklarımızdan kaynaklanır.

Locke, neden ve etkide cisimler hakkındaki bir bilginin değişip başka bir bilgiye nasıl ulaşıldığının dikkatle incelenmesi gerektiği belirtir. Bu incelemesinin sonucunda kendi içinde olup bitenlere ara sıra yönelen ve ideaların bazen duyuları üzerinde dış nesnelere bıraktığı izlenimler, bazen de kendi istemiyle sürekli bir değişim içinde olduğunu gözlemleyen zihin, benzer değişimlerin gelecekte aynı şeylerde, aynı etmenlerle ve benzer yollarla yinelenebileceğine ulaşır. Bu ateşin etkisiyle altında sertliğin yok olması ile sivilleşme gücü vardır denilebilir.¹⁵ Bununla birlikte altında ateşin etkisi ile buharlaşma gücünün bulunmadığını söylemekte mümkündür. Eğer gelecekte de aynı nedenlerin aynı sonuçları meydana getireceği kanıtlanırsa, meydana gelecek olayları şimdiden ortaya koyabiliriz. Fakat Locke, bunun insan yetilerinin sınırlı olmasından dolayı imkânsız olduğunu belirtir.

Locke'a göre düşünceler arasındaki bir ilişki olması ölçüsünde nedensellik ansal bir yapıdır. Fakat bununla birlikte olgusal bir temeli de vardır ve bu temeli oluşturan şey ise güçtür. Başka bir ifade ile belirtecek olursak güç, bir nesnenin başka bir nesneyi etkilemesi, onda değişiklik meydana getirme ve bizde yeni düşünceler oluşturmalarıdır. Güç yalın bir düşünceyi ifade etse de kendisinden bir tür ilişkiyi, eylem ya da değişimi de

¹³ Didier, *John Locke*, 31.

¹⁴ David Hume, *İnsanın Anlama Yetisi Üzerine Bir Soruşturma*, çev. Oruç Aruoba, (Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayınları, 1976), 62.

¹⁵ Locke, *İnsanı Anlama Yetisi Üzerine Bir Deneme*, 1, 307-308.

kapsamaktadır.¹⁶ Güç dengesi Locke tarafından “basit bir düşünce” olarak kabul edilir ve bunları aktif ve pasif olarak ikiye ayırır. Bu durumda sorulması gereken en önemli soru “aktif güç ve nedensel etkinlik düşüncemizin kaynağı nedir? Locke bu soruya Hume’un da sıklıkla başvurduğu bilardo topu örneği ile cevap verir. Filozofa göre hareket halindeki bir topun duran bir topa vurup onu harekete geçirdiğini gördüğümüzde, ilk topta herhangi bir hareketlilik gözlemlemeyiz. Algıladığımız şey sadece topun ilk toptan kazandığı hareketi ikinci topa aktarmasıdır. Bu ise cisimde hareket eden aktif gücün oldukça belirsiz bir düşüncesini vermektedir. Burada algılanan şey hareket değildir, sadece bir aktarımın gözlemlenmesidir. ¹⁷Locke'un nedenselliğinin büyük bölümünü onun “güç” anlayışı oluşturur. Buna göre nesnelere nedenler sonucunda gerçekleşen değişiklik ne ise onun gücü odur. Yani odunun kül haline gelme, balmumunun beyazlaşma, altının erime gibi güçleri vardır. Ancak odunun erimesi veya beyazlaşma ya da balmumunun ve altının kül haline alma gücü yoktur.

Locke’a göre ancak duyulur idelerin gözlemlenebilir değişimi ile bir şey üzerindeki etki ya da başkalaştırmayı ayırt ederiz. Şeyler üzerindeki idelerden birinin bir değişimini algılamadan yapılan değişikliği kavrayamayız.¹⁸ Buradan da anlaşılacağı üzere değişikliği görmeden yani tecrübe etmeden anlayamayız ki yine Locke'un sadece tecrübe sonucunda bir bilgi edineceğimiz anlayışını ortaya koyar. Buna ek olarak nesnelere, cisimlerde değişiklik yapabilme ya da bir değişikliği kabul etme şeklinde iki kısma ayırır ve bunlardan birini etkin diğerini edilgin şeklinde adlandırır.

Locke, neredeyse bütün duyuların, edilgin güç ideleriyle donandığını ifade eder. Bunların çoğunun da, asıl tözler değilse de, duyulur niteliklerinin süregelen bir değişim içinde olduğunu gözlemlediğini belirtir. Dolayısıyla da edilgin durumda olan nesnelere sürekli aynı değişime açık olduğunu düşünmeye başlarız ki bu zorunluluk, zihindeki bir şeyin kişileri ne zaman bir değişiklik gözlemlenirse gözlemlensin, güç idesi (kavramı) oluşturmaya zorlar.¹⁹ Kısaca, edilgin durumdaki gücün etkisi ile duyular, nesnelere daima bir değişim içinde olduğunu görür. Aynı nedenlerin aynı etkileri göstermesi, sonraki süreçte de aynı şeylerin meydana geleceğini zihin, zorunlu olarak kabul eder. Nedenselliği zorunlu bağlantı olarak değerlendiren filozoflardan birisi de David Hume'dur. Hume; “zorunluluk zihinde olan bir şeydir, nesnelere değil” şeklinde açıklar.²⁰ Fakat o, bunun doğada bir düzenin

¹⁶ Locke, *İnsanı Anlama Yetisi Üzerine Bir Deneme*, I, 310.

¹⁷ Şekerci, *Gazali ve David Hume'da Nedensellik*, 106.

¹⁸ Locke, *İnsanı Anlama Yetisi Üzerine Bir Deneme*, I, 308.

¹⁹ Locke, *İnsanı Anlama Yetisi Üzerine Bir Deneme*, I, 310.

²⁰ David Hume, *İnsan Doğası Üzerine Bir İnceleme*, çev. Ergün Baylan,

olmadığı anlamına gelmeyeceği fikrindedir. “Doğada bir düzenden olmamış olsaydı, biz kesinlikle akıl yürütemezdik, doğadaki bu düzenlilik sayesinde doğa hakkında zorunluluk ve nedensellik ideamız vardır ve bunları sağlayan, doğanın bir örneğiğidir”.²¹

Locke'un nedensellik ile ilgili açıklamasını karmaşık kiplerde daha rahat görebiliriz. Karmaşık kipler; i. “Şeylerin kendilerinin gözlemlenmesi ve tecrübesi yoluyla: Böylece boğuşan ya da kılıçlaşan iki insan görerek bu eylemlerin idelerini ediniriz”. ii. “Çeşitli yalın ideleri istemli olarak zihinlerimizde bir araya getirerek ya da buluş yaparak: Böylece baskıyı ya da kalıp çıkarmayı ilk bulan zihninde onun, varlığından önce, bir idesine sahip olur”. iii. “Hiç görmediğimiz eylemlerin adlarını ya da göremeyeceğimiz hareketleri açıklama yoluyla ki bu en alışık olunanıdır”. Locke'un nedenselliği; “karışık kipler bileşik ideleri oluşturur. Bu sayede şeylerin tamamlayıcı parçaları olan tüm ideleri ortaya koyar. Bunun içerisinde hayal gücümüzün malzemesi yapmak da var” şeklinde açıkladığını görebiliriz.²²

Filozof, cisimsel tözlere ilişkin birleşik ideleri oluşturanları üç türe ayırarak inceler. İlk ikisi bizim burada değerlendireceğimiz konu olmadığından üçüncüsünü ele alacağız. O, üçüncüsünde, bir tözde önceki halinden farklı ideler üretecek şekilde birincil niteliklerin değişimi veya diğer tözlerde bu şekilde bir değişiklik yapabilme gücü olduğunu bildirir. Filozof, bunların etkin ve edilgin güçler olduğunu ifade eder ve bunların hepsinin de yalın ide aracılığıyla ortaya çıkacağını açıklar. Locke'a göre bir mıknaş en küçük demir parçalarında nasıl bir değişiklik yapma gücüne sahip olursa olsun, demir üzerinde işleyen güç duyulur bir hareket sergilemedikçe, bu gücün kavramına sahip olamayız.²³ Yani gücü daima ideaların değişimine göre algılarız; zira bir şeyin herhangi bir başkalaşıma uğramış veya işlemde geçirilmiş olduğunu, o şeye dair dikkat çekici bir değişimi söz konusu olmaz ise asla keşfedemeyiz.

Nedensellik bağıntısının geniş içeriğine rağmen Locke, bu bağıntıyı iki kısma ayırarak inceler. Bunlar; dış ve iç gözlem ile tümevarımdır. Filozof, Stillingfleet'e yazmış olduğu mektubunda zorunlu bir akıl idesinin içeriğini kabul ettiğini belirtir. Locke, bu mektupta şunları ifade eder: “Başlangıcı olan şeylerin bir nedeni de olması gerekir. Olmaya başlama idesi, bir işlem idesi ile zorunlu bağıntı içerir. İşlem idesi; bir neden denilen işleyen bir şey ile bağıntılı olduğu algılanarak bilinmeye başlanılan gerçek bir akıl ilkesidir”. Duyular,

(Ankara: Bilgesu Yayınları, 2015), 120.

²¹ Hume, *İnsanın Anlama Yetisi Üzerine Bir Soruşturma*, 67-69.

²² Locke, *İnsanı Anlama Yetisi Üzerine Bir Deneme*, 1, 383.

²³ Locke, *İnsanı Anlama Yetisi Üzerine Bir Deneme*, 1, 397-398.

şeylerde sürekli değişim olduğunun farkındadır. Fakat insanlar sadece farklı tikel nitelik ve tözlerin varolmaya başladığını ve bu varoluşlarını başka bir varlığın yerinde kullanımını sonucu ile edinildiğini gözlemleyebilir. Locke'a göre bu işlem sonucunda neden ve etki idelerini kazanabiliriz.²⁴ Sonradan meydana gelen her şey Locke'a göre altının erimesinde olduğu gibi olduğundan farklı bir gücü de kendisinde bulundurmak zorundadır. Bulduğu güçten diğer güce geçmesi ise, başka nesne ile bir araya gelmesi ile olur. İnsanlar tikel şeylerdeki değişikliği algılayabilir ve bu tikeller sayesinde nesnelere birbirlerinin sebep ve sonuçları olduğunu fark edebilir.

Locke, neden ve etkiyi şu şekilde açıklar; balmumunun tözünde bulunan 'akıcılık' ısı ile temas etmeği zaman yoktur. Akıcılık belli bir ısı etkisi sonucunda üretilen yalın bir idedir. Çünkü ısı yalın idesi neden, balmumundaki akıcılık ise sonuçtur. Aynı şekilde, odun idesini değerlendirecek olursak; onun ateşe atılması ile kül denilen başka bir töze dönüşmesini sağlar. Odunun ateşle temasından sonra küller bağıntısında değerlendirirsek, ateşi 'neden' külü de 'sonuç' diyebiliriz. Bir tikel yalın ide veya yalın idelerin toplamı olan, ancak daha önce varolmayan töz ya da kipin üretilmesine etki eden ya da aracı olan ne ise o bu şekilde zihinde bir neden bağıntısı yaratır.²⁵ Locke'un nedensellik teorisini şu şekilde de açıklayabiliriz. Bir obje ile suje meydana gelen algı ilişkisi, özü itibarıyla nedensel bir ilişkidir. Algının gerçekleşmesi esnasında, bu ilişkinin temel unsurlarından biri olan obje, diğer bir unsur olan sujenin bir tecrübe yaşansına neden olmaktadır.²⁶ Bu teori bize göstermektedir ki algılama sonucunda oluşan nesnelere arasındaki ilişki temelde neden-sonuç ilişkisidir.

Neden ve etki kavramlarına cisimlerin birbirleri üzerindeki etkilerine dış duyar aracılığı ile ulaşabiliriz. Yani nedenlerin basit bir ide, töz ya da kip olsun, herhangi bir şeyi getiren, etkinin ise başlangıcını başka bir şeyden alan şey olduklarını öğrenince, zihin şeylerin farklı kaynaklarını iki tür içerisine alarak inceler. Bunlardan birincisi, bir şeyin tümüyle yeniden meydana geldiği yani daha önce hiçbir bölümünün olmadığı ve tamamen yeniden yaratılıştan söz edilen durumdur.²⁷ Locke'a göre duyar ortadan kalktığında nesnelere

²⁴ Locke, *İnsanı Anlama Yetisi Üzerine Bir Deneme*, 1, 431.

²⁵ Locke, *İnsanı Anlama Yetisi Üzerine Bir Deneme*, 1, 432.

²⁶ Ramazan Ertürk, *Sufi Tecrübenin Epistemolojisi Çağdaş Bir Yaklaşım*, (Ankara: Fecr Yayınları, 2016), 21.

²⁷ Locke'a göre, neden ve etkiyi 26. bölümde duyarların, cisimlerin birbiri üzerindeki işlemlerinde keşfedebiliriz. Locke, burada, cisimlerin sunulan görüşlerini, nedensellik idesine sahip olmanın bir aracı olarak ele alır. Fakat 21. bölümde "etkin gücün en açık idesinin iç duyar yoluyla tinden edinildiğini" belirtmesine rağmen burada dış duyarı öne çıkartır. Filozof, duyar etki ve oluşum ile ifade bulan değil, diğer görüşler arasında geçen görüşleri sunar.

geçerliliği de oradan kalkar. Buradan şunu çıkartabiliriz ki; nesnelere renkleri kokular veya nesnede bulunan bir özellik başka bir nesne aracılığı ile değişmesi de ortadan kalkar. Bu değişme meydana gelmediği sürece de zihin böyle bir değişimin olabileceğini anlayamaz.

Üstün güçlü potansiyel olarak var olsa da burada hiçbir gerçek/edimsel varlık/varoluş olmadığı mı söylenmek istenir? Bu soru bizi Aristoteles'in iki neden ayrımına götürür. Bu ise özgür ahlaksal etmede anlam kazanan nedeni olmayan neden ile fizikteki nedenli nedenler ayrımına karşılık gelmektedir. Bu iki tür neden daha öncede söylendiği üzere her biri anlaşılmasız olanı içerir. Birincisi anlaşılmasız bir başlangıç, ikincisi gizemli sonsuzluğa anlaşılmasız bir çekilme barındırır.²⁸

İkincisini oluşturan kısım da; bir şeyin bütün bölümlerinin daha önceden varolan bölümlerden yapıldığı durumdur. Fakat bunlar da daha evvelden varolan yalın idelerin bir bütünü oluşturan şeylerin daha önce bir insan, bir yumurta, gül ya da kiraz gibi bir varoluşu yoktur. Doğanın olağan işleyişi içinde, içkin neden üretilen, fakat bir dış etmen ya da dış neden ile harekete geçirilen bir töz ve algılayamadığımız yollarla gerçekleşen hareketlilik söz konusu olduğunda anılan sadece türeyiştir.²⁹ Bu türeyiş sonucunda nesnedeki harekete geçen balmumunun beyazlaşmasını, altının sıvılaşmasını, odunun kül haline dönüşmesini ikinci tür oluşuma örnek olarak verebiliriz.

Locke, doğadaki nesnelere birbirlerini etkilemesi konusunda sahip olduğumuz bilgilerin sınırlı olduğunu belirterek bu bilgilerin muhtemel bir inançtan öteye geçmeyeceğini ifade eder. O, neden ve etkinin doğadaki benzerlikler gözlemleyen zihnin, onları genel isimlerle bir araya getiren genel soyut idealar altında sınıflandırdığını görürüz.³⁰ Kenny'nin de belirttiği gibi Locke'un nedenselliği insanın; geçmiş, şimdiki ve gelecek hakkında kesin bir bilgiye ulaşamamasından dolayı nedenselliği tikel olarak değerlendirdiğini anlayabiliriz.

Bununla beraber duygu tek başına akılda zorunlu ve evrensel geçerlilik taşıyan bir ide kazandırmaz, fakat şu var ki evrensel ideler duygu ideleri ile sınırlı ve ilgilidirler.

²⁸ Aristoteles, *Metafizik*, çev. Ahmet Arslan, (İstanbul: Sosyal Yayınları, 2014), 236-237.

²⁹ Locke, *İnsanı Anlama Yetisi Üzerine Bir Deneme*, 1, 433.

³⁰ Anthony Kenny, *Batı Felsefesinin Yeni Tarihi Modern Felsefenin Yükselişi*, çev. Volkan Uzundağ, (İstanbul: Küre Yayınları, 2017), 63-64.

Locke, neden ve etki kavramlarının, dış duyum ya da iç duyumdan elde edildiğini kanıtlamak ve bu bağıntıların ne kadar kapsamlı olursa olsun, sonunda basit (yalın) idelerle sınırlı kalacağını şu yolla açıklar:³¹

“Neden dışsal olduğunda etki (ya) seçilebilir parçaların ayrılması ya (da) birleştirilmesi yoluyla üretilir ve buna ‘yapılış’ denir ki yapay şeyler bunlar arasına girer. Daha önce nesnede bulunmayan bir yalın ide üretildiğinde ‘başkalaştırma’ adı verilir. Örnek verecek olursak bir insan doğmuştur, bir resim de yapılmıştır. Bunlardan birinde daha önce var olmayan herhangi yeni duyulur nitelik ya da yalın ide üretildiğinde ise ‘başkalaşmıştır’; daha önce bulunmayıp da bu şekilde varoluş kazandırılan şeyler ‘etkiler’dir. Bunlara varoluş veren şeyler de ‘nedenler’dir. Ayrıca, neden ve etki idesine sahip olmak için herhangi bir yalın ide ya da tözün başka bir şeyin nasıl olduğunu bilmediğimiz işlemiyle varlığa kavuştuğunu düşünmemiz yeterlidir.

Locke’un neden ve etki kavramları, iç ve dış duyum ideleriyle ilgilidir ve bu idelerden doğar. İç ve dış duyum bu idelere kaynak olması nedeniyle birleştirici bir güce sahiptirler. İdelere taşıdığımız her bir neden ve etki bize, nedenler denilen maddesel ya da tinsel tözler olarak düşünülebilir. Bunun sebebi değişimin onlarla ilgili olması veya onlara karşılık gelmesinden kaynaklanır.³² Hume’da nedensellik açıklamasında, iç duyum izlenimlerini, zorunluluk tasarımı açıklarken kullandığını görebiliriz.

Locke, nedensellik idesini soyut ve kesin ide ile değil somut halde ele alır. Neden ve etkiye getirdiği açıklama, her tikel tözü duyu verilerine bağlayarak yapar. Fakat duyunun etki idesini neden ile betimlediğini gösteremez. Filozof, nedeni olmayan değişmeyi düşünmeye yönelik zihinsel yetersizlik veya her değişimin nedeni olduğunu kabul etmeye yönelik zihinsel zorunluluk olduğunu açıklamaz. Çünkü bunlar, filozofa göre bağıntıya ilişkin bileşik idemiz kapsamında görünürler. “Deneme’nin” geneline bakıldığında, Locke, bu ideyi kullanırken duyulur şeylerin varlığının kanıtı ve Tanrı’nın varlığının kanıtlanmasında bu evrensellik ve zorunluluğu öngörür. Uygulanabilirliği için nedensellik idesi evrensel ve mutlak çıkarım için oldukça sığ bir temel oluşturur. Buna bağlı olarak dış ya da iç duyu verilerinden varılan tecrübe sonucundaki bir genellemeden daha fazla bir şey olmalıdır.³³ Neden ve etki tikel tözlerin duyu verilerine bağlı olarak açıklanması bize göre eğer duyular ortadan kalkarsa neden ve etki de ortadan kalkacağı anlamına gelir. Burada şunu da açık bir şekilde görmekteyiz ki o da, nedenselliği açıklarken nedeni olmayan değişimler veya değişime uğrayan her şeyin bir nedenin

³¹ Locke, *İnsanı Anlama Yetisi Üzerine Bir Deneme*, 1, 433-434.

³² Locke, *İnsanı Anlama Yetisi Üzerine Bir Deneme*, 1, 432.

³³ Locke, *İnsanı Anlama Yetisi Üzerine Bir Deneme*, 1, 434.

olmak zorunda olduğuna dair bir açıklama yapmadığıdır. Fakat bununla birlikte Locke'daki nedensellik idesinin açıklaması son aşamada hem tecrübî hem de akılcı öğeleri içerir gibidir.

Locke'a göre cisim idesi bazı insanların düşündüğü gibi³⁴ salt uzam ya da uzay olursa, o zaman katılık cisim için özsel olmaktan çıkar. Fakat cisim adını verdikleri ideyi katılık ve uzam olarak görürlerse, o zaman katılık cisim için özsel olur. Ancak bu cisim kavramlarından biri diğerine göre şeylerdeki içkin nedenle bağdaşıktır. Filozofa göre özsel olarak kabul edilen şey, bir türün adını temsil ettiği bileşik idenin bir bölümü olan ve onu içermeyen hiçbir tikel şeyin o türden sayılmadığı ve o adı alamadığı şeylerdir. Mesela, bir demirin mıknaatstan etkilenme yani mıknaat tarafından çekilip yönlendirilme niteliği olmasa, bu durumda özsel bir şeyin eksik olup olmadığından kuşku duyacak veya özsel bir şeyin eksik olduğunu soracak birisi var mı? Locke bu soruya cevaben "gerçekten varolan bir şeyin kendisi için özsel olandan yoksun olup olmadığını sormanın saçma olacağını belirtir". Yani Locke, elimizde özsel, bizim soyut idelerimizden başka bir ölçüt olmadığına göre bunun özsel bir ayırım meydana getirip getirmeyeceği sorulabilir mi sorusu üzerinde konuşmanın anlamsız olacağını düşünür.³⁵ Bu paragraftan da anlaşılacağı üzere Locke'un, nedenselliği değerlendirirken üzerinde yoğunlukla durduğu bir diğer terimi 'özsel'dir. 'Özsel' dediği şey altının erimesi gibi nesnelere kendilerinde varolan özelliiktir. Locke, nesnelere bulunan bu özellikler ortadan kalktığında ne olacağına dair bir sorunun sorulmasının da anlamsız olduğunu belirtir.

Filozof, bununla birlikte nesnelere adsal özden ve soyut idelerden ayrı olarak bir gerçek özden söz eder. Onun bu gerçek özle söylemeye çalıştığı şey, bir nesnenin içinde birleşik halde bulunan tüm özelliklerdir. O, bunun her şeyin kendi dışında herhangi bir şeyden bağımsız olduğunu ve kendi içinde taşıdığı tikel yapı bulunduğunu ifade eder. Hakikatte filozofa göre nesnelere gerçek özleri ile ilgili, onun ne olduğu hakkında bir bilgiye sahip olmadan, sadece var olduğunu düşünürüz. Nesnelere türlerle bağlayan şeyin nedeni ise, gerçek özün bulunduğu kabul edilen adsal öz'dür. Buna, altının adsal özünü işlenebilirlik ve eriyebilirlikle birlikte belli bir renk ve ağırlıkta bir cisim olarak kabul edersek, gerçek öz bu nitelikler ve bu niteliklerin birliğinin bağlı olduğu madde parçalarının yapısı örnek olarak gösterilebilir.³⁶ Locke, nesnelereki değişimin aslında kendilerinde bulunan başka bir ide doğrultusunda açıklamaktadır. Locke'un görüşlerinden büyük oranda

³⁴ Descartes ve Kartezyenler.

³⁵ Locke, *İnsanı Anlama Yetisi Üzerine Bir Deneme*, 2, 67.

³⁶ Locke, *İnsanı Anlama Yetisi Üzerine Bir Deneme*, 2, 69.

etkilendiğini düşündüğümüz David Hume ise, neden ve etkiyi açıklarken adsal öz üzerine fazla durmamaktadır. Belki de iki filozofun nedensellik konusunda ayrıldıkları en önemli nokta da bu kısımdır.

Locke'a göre bilgisizliğimizin önemli nedenlerinden birisi de sahip olduğumuz ideler arasında keşfedilebilir bir bağıntının olmamasıdır.³⁷ Bunun söz konusu olduğu her alanda, evrensel ve kesin bilgiden tamamen uzağıdır.³⁸ Locke, önceki bilgisizlik durumundan yalnızca tecrübe ve gözlemlerimizle sınırlı ve genel bilgiden uzak olduğumuzu belirtmektedir. Ona göre duyular, ikincil nitelikler konusunda zihinde taşıdığımız ideleri hiçbir biçimde cisimsel nedenlerden çıkaramaz ve de onlarla bizde onları üreten (tecrübeyle görülen) birincil nitelikler arasında herhangi bir karşılık ya da bağıntı bulunamaz.³⁹ Hume, Locke'un evrensel bir nedensellik olmadığı görüşünü şu şekilde kendisi de konu edinmektedir. Biz sadece tecrübe ettiğimiz şeyler hakkında bilgi sahibi olabiliriz. Bunun yanında geçmiş ve şimdideki tüm durumları tecrübe etmedik ve geleceğe dair hiçbir bilgimiz de yok. Öyleyse, aynı sebeplerin aynı sonuçlar doğuracağı hakkında herhangi bir bilgiyi söyleyemeyiz.⁴⁰

Filozofumuz, neden ve etkinin daha doğru anlaşılması için bu gezegen ve atmosferin ötesine bakmakla yetinmeyip güneş veya gözlerimizle görebildiğimiz en uzak yıldızın ötesini de görmeye çalışmamız gerektiğini belirtir. Ona göre nesnelere üzerindeki tecrübelerimiz sonucunda nesnelere devamlı bir işleyiş içinde olması sebebi ile bu işleyişin nesnelere kendileri için uygulanan bir yasa ile hareket ettikleri sonucuna ulaşabiliriz. Bu yüzden nedenler ve etkiler kesintisiz birbirlerini izlese dahi bağıntıları ve dayanakları idelerimizde keşfedilebilir, onlara ilişkin yalnızca tecrübî ve çok az bir bilgiye sahip olabiliriz.⁴¹ Hume, böyle bir çıkarımın sonunda öncülün canlılığını ve gücünü bir şekilde paylaştığını bildirir. Bu çıkarım sonucunda da "bu ekmektir, öyleyse insanı besleyendir" şeklinde bir nedensellik, kesinlikle kanıt düzeyine ulaşamaz. Bu tür bir çıkarım da sonucun öncülü olmamakla birlikte sonucu olumsuzlamak bir çelişki meydana getirmez.⁴² Deneme'nin genelinde

³⁷ Bağıntı, yani gerçek özde ya da şeylerin kendilerinin son (asıl) fiziksel yapısında içerilen, doğa felsefesinin koşulsuz kanıtlamaya kalkıştığında doğadaki değişimleri belirleyen güçleri hesaba katarak gerçek özün sahip olduğunu kabul ettiği zorunlu bağıntı.

³⁸ Locke, *İnsanı Anlama Yetisi Üzerine Bir Deneme*, 2, 232.

³⁹ Locke, *İnsanı Anlama Yetisi Üzerine Bir Deneme*, 2, 233.

⁴⁰ Gunner Skirbekk- Nils Gilje, *Antik Yunandan Modern Döneme Felsefe Tarihi*, çev. Emrah Akbaş – Şule Mutlu, (İstanbul: Kesit Yayınları, 2014), 302.

⁴¹ Locke, *İnsanı Anlama Yetisi Üzerine Bir Deneme*, 2, 234.

⁴² Ahmet Cevizci, *Thales'ten Baudrillard'a Felsefe Tarihi*, (İstanbul: Say Yayınları, 2012), 625.

Locke, bilgiyi tecrübeye, tikel tecrübe ya da tecrübelerle sınırladığını görebiliriz. Yani insan doğa yasalarının tamamını bilme öğrenme ve araştırmada yetersizdir. Bu yetersizlikler neden ve etkinin sadece tecrübe ettiği kısmını sağlasa bile tam anlamıyla tümel bir bilgisine ulaştırmaz. İnsan sadece var olan bir izlenimden canlı ve güçlü bir idenin üretilmesini yapar ve buna nedensel bir çıkarım denir. Söz konusu çıkarımdan zihin, bir duyu izleniminden henüz meydana gelmemiş bir sonuca geçer.

SONUÇ

Aydınlanma döneminin başlamasında büyük öneme sahip olan Locke, düşünceleriyle sonrasındaki filozoflara yol gösterici olması ile de önemli bir yere sahiptir. Diğer taraftan 17. ve 18. Yüzyılda önemli görülen konulardan birisi de nedenselliktir. Locke'un görüşleri nedensellik ile ilgili sınırlı bir bilgi vermiş olsa da bu dönemin zirve ismi olan Hume'un görüşlerinin temelini oluşturabilmiştir.

Locke, nedensellikte şeylerde meydana gelen değişikliğin aslında kendilerinde bulunan başka özelliklerin ortaya çıkmasını sağladığını açıklarken bunu birincil nitelikler ve ikincil niteliklerde değerlendirir. Bununla birlikte Locke'un nedenselliği açıklamada önemli kavramı da 'güç'tür. Yani etkiler sonucunda oluşan değişikliği 'güç' olarak isimlendirir. Diğer önemli kavramı da özsel addır. Örneğin; altının ısı ile birlikteliği sonucunda katılığının gitmesi, erimesi ve sıvı hale gelmesini adsal öz olarak nitelendirir. Locke, nedenselliği değerlendirirken onun a priori olarak bilinemeyeceği düşüncesindedir. Filozof, tümel olarak nedenselliğin bilinemeyeceğini sadece tikel bir bilgi olduğu görüşünü savunmaktadır. Bununla beraber Locke, nedenselliği sadece tecrübeye karşılaştığı için, tecrübeden türetmiştir. Daha sonra da tutarlı olmayacak şekilde tecrübenin sınırını aşan bilgilere ulaşmayı hedeflemiştir.

Locke, nesnel arasındaki neden- sonuç ilişkisinin süreci konusunda fazla detaya girmemiş, sadece basit bir fizyolojik açıklama olarak değerlendirmiştir. Onun nedenselliği; dış dünyada bulunan nesnenin sahip olduğu özelliklerin nedenselliği 'uyarma' veya 'tahrik etme' şeklinde olan bir nedenselliktir. Niteliğin uyarması sonucu duyu organlarında meydana gelen hareket, 'sinirler' tarafından beyne ulaşır. Bunun sayesinde zihinde ilgili fikirler oluşur. Oluşan bu süreçte temel faktörler, Locke'un birincil nitelikleridir ki bunlar sertlik, yer kaplama, şekil ve hareketlerdir.

Locke'un nedensellik değerlendirmesinde eksik kalan konulardan biri zaman ve mekânda bitişikliklerdir ki Hume bunu ayrıntılı şekilde inceler. Locke,

nesnelerdeki değişikliğin neden sonucunda çıktığını ifade etmesine rağmen, bunların zaman ve mekânda bir arada olmasına dair bir şey belirtmez.

Filozofumuzun, nedenselliği ele alırken nesnelere birbirleri üzerindeki etkileri görebilmek için o nesnenin çevresindeki nesnelere hatta güneş sistemine kadar incelenmesi gerektiği düşüncesine sahip olduğunu görürüz. Bu tür bir inceleme insanın bilgi düzeyini aşmasından dolayı neden ve etki konusunda kesin bir bilgiye ulaşamaz. İnsan, çevresinde olan etkileşimlerin çok az bir kısmına sahip olabilir ve bu da Locke'a göre tecrübe sonucunda elde edilebilir. Sonuç olarak nedensellik ile ilgili Locke'un tam açıklamamış olduğu, Berkeley'in kısmen tamamlamaya uğraştığı veya eksikleri gidermeye çalıştığı noktada Hume, bu eksiklikleri gidermede oldukça başarılı olmuştur.

KAYNAKÇA

- Akarsu, Bedia. *Felsefe Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: İnkılâp Yayınları, 1997.
- Aristoteles. *Metafizik*. Çev: Ahmet Arslan. İstanbul: Sosyal Yayınları, 2014.
- Cevizci, Ahmet. "Belirlenimcilik". *Felsefe Ansiklopedisi*. 2: 252-253. İstanbul: Etik Yayınları, 2004.
- Cevizci, Ahmet. *Felsefe Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Paradigma Yayınları, 2010.
- Cevizci, Ahmet. *Thales'ten Baudrillard'a Felsefe Tarihi*. İstanbul: Say Yayınları, 2012.
- Didier, Jean. *John Locke*. Çev: Atakan Altınörs. İstanbul: Paradigma Yayıncılık, 2009.
- Ertürk, Ramazan. *Sufi Tecrübenin Epistemolojisi Çağdaş Bir Yaklaşım*. Ankara: Fecr Yayınları, 2016.
- Hume, David. *İnsanın Anlama Yetisi Üzerine Bir Soruşturma*. Çev: Oruç Aruoba, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayınları, 1976.
- Hume, David. *İnsan Doğası Üzerine Bir İnceleme*. Çev: Ergün Baylan, Ankara: Bilgesu Yayınları, 2015.
- Kenny, Anthony. *Batı Felsefesinin Yeni Tarihi Modern Felsefenin Yükselişi*. Çev: Volkan Uzundağ. İstanbul: Küre Yayınları, 2017.
- Kutluer, İhsan. "İlliyet". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 12, 2001.
- Locke, John. *İnsanı Anlama Yetisi Üzerine Bir Deneme*. Çev: Meral Delikara Topçu. Ankara: Ötüken Yayınları, 2000.

Skirbekk, Gunner-Gilje, Nils. *Antik Yunandan Modern Döneme Felsefe Tarihi*”.

Çev: Emrah Akbaş – Şule Mutlu. İstanbul: Kesit Yayınları, 2014.

Şekerci, Ahmet Erhan. *Gazali ve David Hume’da Nedensellik*. Doktora Tezi.

Marmara Üniversitesi. İstanbul: 2015.

Şimşek, İsmail. *Düşünce Tarihinde Tanrı’nın Özgürlüğü sorunu*. Ankara: Elis

Yayınları, 2017.